

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

E-ISSN: 2651-3013

Cilt: 8, Sayı: 1 Mart 2025

Volume: 8, Issue: 1 March 2025

DOI Number: 10.58659/estad.1630797

Araştırma Makalesi
Research Paper

Geliş Tarihi
Date of Submission
31/01/2025

Kabul Tarihi
Date of Acceptance
24/03/2025

Yayın Tarihi
Date of Publication
30/03/2024

TÜRK KÜLTÜRÜNDƏ ÖNƏMLİ YER TUTAN ÇADIR ELEMENTİ NİZAMİNİN MƏCAZ PALİTRASINDA

The Tent Element, Holding A Significant Place In Turkish Culture, Within
Nizami's Metaphorical Palette

Tahmine BADALOVA

Doç. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Nizami Gencevi adına Edebiyat Enstitüsü,
badalovatehmine@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-8129-874X>

Değerlendirme/Evaluation: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Two external referees-Double Blind Referee System.

Etik Beyan/Ethical Declaration: Çalışmanın tüm süreçlerinin araştırma ve yayın etiğine uygun olduğu, etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine uyulduğu beyan olunur./ It is declared that all processes of the study are in accordance with research and publication ethics, ethical rules and scientific citation principles are complied with.

Benzerlik Taraması/Plagiarism Scanning: Kontrol edildi-İntihal.net/Checked-İntihal.net.

Çıkar Çatışması/Conflict of Interest: Yoktur/It does not exist.

Lisans ve Telif Hakkı/Licence and Copyright: Yazar, dergimizde yayınlanan makalelerin telif hakkına sahip olup çalışmaları [CC BY-NC 4.0](#) lisansı altındadır./The author owns the copyright of the articles published in our journal and his works are under [CC BY-NC 4.0](#) licence.

Atıf Bilgisi/Citation: Badalova, Tahmine (2025). "Türk Kültüründe Önəmli Yer Tutan Çadır Elementi Nizaminin Məcaz Palitrasında", Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 8, (1), (Mart 2025), s. 78-90, doi: 10.58659/estad.1630797

Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD]

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1 Mart/March 2025 s. 78-90

ÖZET

XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərində xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri, yaşam tərz, məişət və mətbəxi və s. ilə bağlı zəngin məlumatlar yer almışdır. Hikmət və bədiyyatın üzvi vəhdət halında olduğu bu poeziya örnəklərində hər bir kəlmə və anlayış ehtiva etdiyi müstəqim mənası ilə yanaşı, şairin mahir qələmi ilə məcaz örtüyünə bürünərək çoxçeşidli anlamlar kəsb etmiş, sözün vara biləcəyi yüksək poetik ifadə özəlliyinə ucalmışdır. Ayrı ayrı kontekstlərdə sahib olduğu hər bir fərqli məzmun bəçimində başlanğıc mənə ilə bağlılığını qoruyub saxlayan leksik vahidlər şairin müşahidə qabiliyyəti və təfəkkür genişliyi, üstün, qeyri-adi düşünmə özəlliyi ilə bərabər, eyni zamanda sözün də ifadə və məzmun imkanlarının hüdudsuz sərhədlərə sahib olduğunu göstərir.

Məqalədə Türk xalqlarının həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən, onun ayrılmaz və önəmli bir parçası olan, əsrlərlə boz çöllərdə var olmaq, soyunu yaşatmaq və davam etdirmək uğrunda apardığı mübarizələrinə yoldaşlıq etmiş, onu təbiətin sərt üzündən qorumuş çadır elementi və onun Nizami Gəncəvi əsərlərində bir məfhum olaraq müstəqim və məcazi anlamlarda işlənmə yer və məqamları, fiziki və funksional xüsusiyyətlərindən poetika sənətinin zəngin fiqurları üçün bir alət kimi istifadə özəllikləri araşdırılmışdır.

Araşdırma zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, hermenevtik tədqiqat üsulunun imkanlarından istifadə edilmişdir. Bundan başqa, tarixi-müqayisəli, induktiv və deduktiv metodlardan, linqvopetik təhlil üsulundan da faydalanmışıq.

Açar sözlər: Türk xalqları, çadır, şeir, mənə, məcaz, poetik sənətkarlıq

ABSTRACT

In the works of the 12th-century Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, rich information is presented about the national and spiritual values, customs, traditions, lifestyle, domestic practices, and cuisine of our people. In these poetic masterpieces, where wisdom and literary beauty are organically intertwined, every word and concept, in addition to its direct meaning, is skillfully imbued with metaphorical layers by the poet's masterful pen, gaining multifaceted interpretations and reaching the highest level of poetic expression. Lexical units that preserve their connection to their initial meaning while acquiring diverse semantic forms in different contexts reflect not only the poet's observational skills, broad intellectual capacity, and extraordinary creative thinking but also the boundless expressive and semantic potential of language itself.

The article explores the element of the tent, which holds significant importance in the lives of Turkic peoples as an integral and essential part of their existence. It has accompanied their struggles for survival, continuity, and preservation of their lineage over centuries in the vast steppes, shielding them from the harshness of nature. The study examines the use of the tent as a concept in the works of Nizami Ganjavi, both in its literal and metaphorical senses, highlighting its physical and functional characteristics and its application as a tool for the rich figures of poetics.

The research involved textual analysis and utilized the hermeneutic method. Additionally, historical-comparative, inductive, deductive methods, and the linguo-poetic analysis approach were employed.

Keywords: Turkic peoples, tent, poetry, meaning, metaphor, poetic craftsmanship

GİRİŞ

Çadır – qədim Türk mədəniyyətində önəmli yer tutan və bir neçə növü mövcud olan, müvəqqəti sığınacaq üçün düzəldilmiş yaşayış yeridir. Sözün etimologiyasını Türk dilində “birləşdirmək”, “bir-birinə bağlamaq” anlamına gələn “çat” və ya sanskritcədən fars dilinə keçmiş “çətr” sözü ilə əlaqələndirirlər. Nebi Bozkurt mənbələrə istinadən yazır: “*Türkçe’nin çeşitli lehçelerinde **çatur**, **çatır**, **çâcır**, **çâşır** gibi şekillerde bulunan ve birçok Asyalı, Doğu Avrupalı millet tarafından da değişik telaffuzlarla kullanılan kelimenin etimolojisi kesin olarak bilinmemekte, ileri sürülen iki tezden birinde Türkçe’ye Orta Farsça **çātur** (örtü) kelimesinden geçtiği ve bu kelimenin de Eski Türkçe **çat**- (birləştirmək, birbirine tutturmak) fiil kökünden türemiş olabileceği, diğerinde ise kelimenin aslının Farsça’ya **çetr** şeklinde geçen Sanskritçe **çhattra** (şemsiye, gölgelik) olduğu görüşü savunulmaktadır*” (1993: 161).

“Qurani-Kərim” və hədislərdə də çadır, onun istifadə məqamlarına dair məlumatlar vardır. Məsələn, “Ən-Nəhl” surəsinin 80-ci ayəsində “rahatlıqla daşına biləcək yüngül evlər” (yəni çadırlar) Tanrının insana bir lütfü kimi dəyərləndirilir (2010, 275). Çadırın istifadə məqsədi və müddəti, kim və nə üçün hazırlanması (məsələn, hökmdarlar, əyanlar, yaxud hərəm əhli üçün; istirahət və ya məişət-mətbəx ehtiyacları, xəstələrin müalicəsi üçün), qurulduğu yerin iqlim şəraiti, hava şərtləri, yerləşəcək insan sayı və bu kimi digər detallardan asılı olaraq müxtəlif şəkil və ölçüləri mövcud olmuşdur. Çadırlar əsasən bir (bəzən də iki) sütun-dirək və onun ətrafına müxtəlif formada – üçbucaq, dairəvi, dördbucaqlı trayektoriya üzrə çüylərlə yerə bərkidilmiş iplərin üzərinə salınmış, bir-birinə birləşdirilmiş (bunlara çadırın qanadları deyilirdi), yağış, soyuq keçirməyən bezdən (daha qədim zamanlarda heyvan dərisindən, keçədən) qurulurdu. Bəzən çadırlarda iki-üç “otaqlar” olur, onlar bir-biriləri ilə pərdə vasitəsilə ayrılırdı. Daha böyük çadırlarda qadınların oturması, yaxud evlənmiş oğulla gəlin üçün, tikiş və mətbəx işləri, hamam üçün ayrıca sahələr olurdu. Çadırların qapıları ya rulon şəklində yuxarı yığılan, ya da adi qapılar kimi yanlara açılan, çox vaxt düymələrlə bağlanan ağır xalı-kilim pərdələrdən ibarət olurdu. Adətən çadırın içərisini yağış sularından qorumaq üçün ətrafına arx qazılır, içərisi isə xalılarla döşənir, divar boyunca yerə döşəkçələr düzülürdü. Zəngin və yüksək rütbəli şəxslər üçün qurulmuş çadırların divarlarına da xalılar asılırdı. Hökmdar və xaqan çadırları həm böyüklüyü, həm də qurulduğu parçanın keyfiyyəti və qiyməti, vurulan süs və bəzəyi baxımından da seçilirdi.

Türk adət-ənənəsində qadınlara xüsusi ehtiram və hörmət göstərildiyindən sultan xanım və qızlarının ayrıca çadırları olur və qiymətli daş-qaşlarla bəzədilirdi. Bəzən bu çadırlar arabaların üzərində bir yerdən başqa yerlərə də daşına bilirdi. Çadır qurmaqla məşğul olan ayrıca adamlar, çadır mehtərləri olurdu.

Mifoloji təfəkkürə görə, Yer kürəsinin kiçik modeli kimi qəbul edildiyindən Türklər daha çox dairəvi çadır qururdular, ortadakı dirək isə Həyat ağacı kimi mənalandırılırdı. Türk xalqlarının mədəniyyət tarixində çadır ənənəsi və onun izləri baxımından önəmli araşdırmalara imza atmış Türkiyə alimləri də bu fikirdədirlər ki, “yurt adı verilen çadırların Türk mitolojisindən və eski Türk inancından izlər taşıdığı görülməkdədir. Yəni Türklərin, inanç və düşüncə yapılarını çadır mimarisinə aktardıklarını söylemek yanlış olmayacaktır” (Göner və Gönen, 2022: 21).

Çadırlar asanlıqla sökülüb yığıldığından və daşına bildiyindən köçəri xalqların həyatında, uzaq məsafələrə hərbi yürüşlər zamanı daha çox istifadə edilmişdir. Çadırların quruluşu və havalandırılması onun içərisində ocaq da yandırmağa imkan verirdi və qədim yazılı ədəbi abidələrdə şox vaxt çadır kəlməsinin yerində işlədilən “otaq” sözünün etimologiyasını (otaq = ot (od) + aq) da bununla əlaqələndirirlər. Cenab Çürük bu xüsusda yazır: “İçinde od (ateş) yakılan mekân” anlamına gelen **otağ** kelimesi, daha çok “otağ-ı hümayun” (padişah çadırı) ve “otağ-ı âsaft” (sadrızam çadırı) tabirlerinde kullanılmıştır” (1993: 162).

Qədim Türk dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”da Türk xalqlarının məişətində çadırın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu, hətta çadırın quruluşunun, rənginin də xüsusi anlam daşıdığının şahidi oluruq.

“Ala çadırın yer yüzinə dikdirgöl!” (Dədə Qorqud, 2004: 26)

“Çığrab çığrab (qızılı sapla dikilmiş) çadır, otaq bağışlardı” (Dədə Qorqud, 2004: 78)

Professor Tofiq Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud”da çadır sözünün hansı anlamlarda işləndiyinə diqqət çəkərək yazır: “...bu çadırlar müəyyən məqsədlər üçün qurulur, bir mərasimə xidmət edir. Və müvəqqətidir, mərasim qurtaran kimi bu qurğunun ömrü qurtarır. Ancaq bu çadırlar çox mükəmməl quruluşa malik olmuş, otaq rahatlığı ilə tikilmiş. Hətta **çadır-otaq** söz forması işlənir” (2004: 9). Alim dəqiq arqumentlərlə sübut edir ki, bu çadırlar Türkün daimi yaşayış yeri olmamış, yalnız müvəqqəti məqsədlərlə qurulmuş, funksiyasını yerinə yetirdikdən sonra isə sökülmüşdür. Yəni Türklərin çadırları köçəri tayfaların qurduğu çadırlarla eyniləşdirlə bilməz. Qədim və zəngin tarixə, dövlətçilik ənənələri və şəhərsalma mədəniyyətinə sahib olan, dünya sivilizasiyasına

bənzərsiz memarlıq nümunələri bəxş etmiş Türk xalqları üçün çadır, sadəcə, keçici sığınma və barınma yeri olmuşdur.

Çox güman ki, Türk memarlıq sənətində tarixən qəbirlər üzərində ucaldılmış türbələrin, cami və məscidlərin, həmçinin digər memarlıq nümunələrinin tavanlarının günbəzşəkilli olması da çadır mədəniyyətinin izləridir. Türk sənəti və onun Avropaya təsirini araşdıran Josef Strzygowski Şərq memarlığındakı qübbələrin qədim çadır sənəti ilə bağlı olduğunu qeyd etdikdən sonra ümumiyyətlə yuvarlaq tavan elementinin geniş yayılmasını da məhz Türk xalqları ilə əlaqələndirir: “Yuvarlak çadırlarından ilham alan Türk kapalılığa və yuvarlaklığa olan meyindən doğan bu şekli geliştirmişdir” (1974: 43).

Əsas mətn. XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (ö. 1209) “Xəmsə”sinə daxil olan məsnəvilərdə, həmçinin də şairin “Divan”ında xalqımızın milli kimliyinin aynası olan mənəvi dəyərləri, dünya və təbiət haqqındakı mifoloji görüşləri, onu digər xalqlardan fərqləndirən identik özəllikləri, milli adət-ənənələri, yaşam tərzini və məhz ona xas olan səciyyəvi elementləri, məişət və mətbəxi və s. ilə bağlı zəngin məlumatlar yer almışdır. Hikmət, fəlsəfi baxış və yorum, eyni zamanda da yüksək bədiyyatın üzvi vəhdət halında təzahür etdiyi bu poeziya nümunələrində hər bir söz və kəlmə daşıdığı müstəqim mənəvi yükü ilə yanaşı, şairin mahir qələmi ilə məcaz örtüyünə bürünərək çoxqatlı anlamlar kəsb etmiş, sözün varə biləcəyi yüksək poetik ifadə zirvəsinə ucalmışdır. Ayrı-ayrı kontekstlərdə sahib olduğu hər bir fərqli məzmun bədimində başlanğıc mənəvi ilə bəğliliğini qoruyub saxlayan leksik vahidlər şairin müşahidə qabiliyyəti və təfəkkür genişliyi, üstün, qeyri-adi düşünmə özəlliyi ilə bərabər, eyni zamanda sözün də ifadə və məzmun imkanlarının hüdudsuz sərhədlərə sahib olduğunu göstərir.

Türk xalqlarının həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən, onun ayrılmaz və önəmli bir parçası olan, əsrlərlə boz çöllərdə var olmaq, soyunu yaşatmaq və davam etdirmək uğrunda apardığı mübarizələrinə yoldaşlıq etmiş, onu təbiətin sərt üzündən qorumuş çadırın Nizami Gəncəvi əsərlərində bir məfhum olaraq müstəqim və məcazi anlamlarda işlənmə yer və məqamları, görünüş və funksional xüsusiyyətlərindən poetika sənətinin zəngin fiqurları üçün bir alət kimi istifadə özəlliklərinin araşdırılması qarşımızda çox maraqlı və rəngarəng boyalarla işlənmiş mənzərə canlandırır.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində çadır (xeymə) sözünə tez-tez rast gəlinir. Şair onu həm müstəqim mənada, həm də məcazi anlamda işlətməmişdir. Lakin diqqətçəkən önəmli məqam odur ki, Nizami Gəncəvi çadırı və çadır qurmaq, ondan istifadə etmək mədəniyyətini məhz Türk xalqları ilə əlaqələndirmişdir. Daha doğrusu, şairin əsərlərində “qurulan” çadırlar quruluşuna və bəzək elementlərinə görə Türk çadırlarının təsviridir. Şair “Məxzənül-əsrar”da yazır:

ترک سمن خیمه به صحرا زده

(Nezami, 1960a: 62) ماهچه خیمه به ثریا زده

*Türkə (oxşar) yasəmən öz çadırını səhrada qurmuşdu,
(Çadırın) aycığı isə Sürəyyaya ucalmışdı.* (Nizami, 2014: 80)

Beytdə diqqəti cəlb edən detal çadırın başında aycığın olmasıdır. Bu aycığın əsas funksiyası liderin, rəhbərin və ya hökmdarın çadırının olduğu yerin müəyyənləşdirilməsi olmuşdur.

Sargon Erdem yazır: “İslamiyyət’in kabulündən önce Türkler’in, çadır ve sancak direklerinin tepesine genellikle küre şeklinde alemler taktıkları ve bunlara Farsça **mang** (Avesta **mōn** “ay”) kelimesinden Türkçe **-cuk** ekiyle türetilen **men-çuk/mon-çuk** (küçük ay, mâhçe) adını verdikleri bilinmektedir” (1989, 353).

Türk bayrağı, ay və ulduz simgələrinə dair qiymətli araşdırmanın müəllifi Fevri Kurtoğlu isə hilalın tarixinin Türk xalqlarının tarixi qədər qədim olduğunu, hələ Orxon Türklərinin hilal simgəsindən istifadə etdiklərini yazır (1992: 45). Alim bunun səbəblərindən biri kimi “ayın hilal şəklində iken zühre yıldızıyla bir araya gelmesi yani kıran vaziyeti hayır ve saadet alameti olarak telakki” (Kurtoğlu, 1992: 35) edilməsini qeyd edirdi.

Emel Esin də ayın Türklərdə kut, yəni uğur, səadət rəmzi olduğunu təsdiqləyir (1970, 315).

Bu istiqamətdəki araşdırmalar hilalın “en geç XII. yüzyılda İslam`ın sembolü olduğunu ve mimaride de bina alemleri olarak kullanıldığını” (Erdem, 1988, 108), eyni zamanda, “Selçuklular tarafından gönder alemleri olarak da kullanıldığını” (Erdem, 1988: 112) təsdiqləməkdədir.

Məlumdur ki, Türk və türklük məfhumu Nizami yaradıcılığında təkcə etnonim kimi deyil, həm də gözəllik, qüvvət, paklıq, ağılıq və işıq mənalarında işlənmişdir. Yuxarıdakı beytdə ağ yasəmən rənginə görə Türkə, onun səhrada bitməsinə isə Türklərin əngin çöllərdəki aypara nişanlı döyüşçü çadırına bənzədir. Şair təsviri mübaligə vasitəsilə daha da poetikləşdirir: bu çadır o qədər əzəmətlidir ki, Sürəyya ulduzunadək uçalıb ona şölə verir.

Nizami (ملک الملوك فضل بفضيلت معانی) “Məlikül molute fəzləm be fəzilət məani” (“Mənaların fəziləti ilə fəzl şahlarının şahıyam”) misrası ilə başlayan qəsidəsində çadırın “alaçıq/alaçuq” variantını, həm də “türkmən alaçığı” ifadəsinin tərkibində işlətmişdir:

بسرای ضرب همت بقراضه ای چه لافم؟

(Nezami, 1342: 257) چه بود بیای پیلان الجوق ترکمانی؟

*Hümmət sikkəxanasında bir qərazə (sikkə qırıntısı) ilə necə öyünüm,
Fillərin ayaqları qarşısında türkmən alaçığı nədir ki?* (Nizami, 1983: 34)

Qəsidənin fəxriyyə hissəsində janrın tələblərinə uyğun olaraq şairlik istedadını, söz qoşmaq məharətini, sözünün qüdrətini öyən şair sonda “şairlikdə birinciyəm” sözlərinə görə üzrxahlıq edir, “karvanın zəngi kimi boş yerə guruldayıram” deyir və bu dəfə bütövlükdə söz dünyasını “hümmət sikkəxanası”, öz şeirini isə “bir sikkə qırıntısı”, özündən əvvəl yaradılmış ədəbi irsi “fil” (fil ayağının zərbəsi) və “türkmən alaçığı” ilə müqayisə edir. Qeyd edək ki, alaçıq çadırın daha yüngül və kiçik növüdür. Ayrıca bu paralellikdə “türkmən alaçığı” hissəsində şairin məhz özünü və öz sözünü nəzərdə tutması da diqqəti cəlb edir.

Nizami “çadır”ın bir yerdə məskən salarkən, müvəqqəti də olsa, yerləşərkən qurulmasından istifadə edərək maraqlı və orijinal frazeoloji ifadələr işlətmişdir. Məsələn, “Məxzənül-əsrar”ın “Adəmin yaradılmasına dair” hekayətindən aşağıdakı beytə baxaq:

آب رساند این گل پژمرده را

زد بسرانديب سراپرده را (Nezami, 1960a: 84)

Bu solmuş gülə su gətirərək,

Öz çadırını (otağını – T.B.) Sərəndibdə qurdu. (Nizami, 2014: 99)

Yuxarıda “Kitabi-Dədə Qorqud”da “çadır” sözünün işlənmə məqamlarından danışarkən sözün “otaq”, “otaq-çadır” variantlarına da rast gəldiyini qeyd etmişdik. Nizaminin bu beytindəki “sərapərdə” (سراپرده) sözü birbaşa çadır kimi tərcümə olunmasa da, şahlara məxsus otaqlara “sərapərdə” deyildiyi üçün və mətnə “سراپرده زدن” (sərapərdə zədən) şəklində işləndiyi üçün məhz “otaq qurmaq”, “çadır qurmaq” şəklində tərcümə olunmalıdır. Əslində bu da Nizami Gəncəvinin fikir qaynağının qədim Türk dastanları və folkloru ilə, düşüncə tərz və sisteminin Türk dili ilə bağlılığını göstərən faktlardandır. Yəni şair Türk dilində düşünüb farsca yazmışdır.

Beytdə adı çəkilən Sərəndib – orta əsr İslam coğrafiyaçılarının tarixi adı Seylon (Seylan) olan Şri-Lankaya verdikləri isimdir. Şair Adəmin cənnətdən endirildikdən sonra günahının bağışlanması üçün tövbələr etdiyini, Sərəndibə gedib orada “çadır qurduğunu”, yəni məskunlaşdığını, “yer tarlasında” xeyrxah işlər görməyə, onun xətası üzündən baş verən olumsuzluqları tələfi etməyə, “ədalət torpağında vəfa toxumları əkməyə” başladığını yazır.

Yuxarıda haqqında bəhs edilən fəxriyyə qəsidəsində də “çadır qurmaq” ifadəsi məskən salmaq, yerləşmək anlamlarında işlədilmişdir:

بدرضمير فکرم، که حریم عیسی آمد

کرم الکتاب خیمه زده مهر جاودانی (Nezami, 1342: 256)

İsanın müqəddəs hərimi olan fikir qəlbimin qapısında

“Kəriməl-kitab” əbədiyyət möhürü ilə çadır qurmuşdur. (Nizami, 1983: 33)

Özünü söz qoşmaqda, dərin mətləbləri açmaqda hər kəsdən üstün bilən şair fəzilət və qabiliyyətlərini daha bariz nəzərə çatdırmaq üçün özü ilə tarixdə iz qoymuş tarixi və əfsanəvi obrazlarla müqayisələr aparır. Başqaları üçün ulaşılmaz olan, yalnız İsayə məxsus fikirlər kərəm sahibinin kitabı, Tanrının təqdiri ilə Qurani-Kərim misali şairin qəlbində əbədi məskən salmışdır, yəni Nizaminin yazdığı əsərlər Allahın bir lütfüdür.

Çadırın quruluşuna görə mifoloji təfəkkürdə dünyanı, göy üzünü, asımanı simvolizə etməsini yuxarıda qeyd etmişdik. Nizami Gəncəvidə də bu anlama işarələr vardır. Ümumiyyətlə, çadırın sırf “göy, səma” mənasında işlədilməsinə Nizami şeirində tez-tez rast gəlinir. Məsələn, “Məxzənül-əsrar”ın “Mübahisə edən iki filosofun dastanı” hekayətində oxuyuruq:

کین مه زرين که درين خرگه است

(Nezami, 1960a: 176) غول ره عشق خليل اللهست

Bu çadırın altındakı bu qızıl Ay

Xəlilullahın eşqinin yolunda qulyabanıdır (yol azdırandır) (Nizami, 2014: 178)

Nizaminin əsərlərində çadırın rəngi, istifadə edilən parçanın-qumaşın növü, hər zümrənin özünəməxsus çadırının olması, yaxud hökmdar ailəsi və təbəələri üçün, yatmaq və dincəlmək üçün, şənlik üçün və s. ayrıca çadırların qurulması, onların ölçüsü (məsələn, fələktək uca çadır (“Xosrov və Şirin”), forması (“Girdə çadırlar da örtmüşdü düzü” (“Xosrov və Şirin”) və s.) və s. haqqında da məlumatlar yer almışdır.

“Çadır”ın ümumiyyətlə ev anlamına gəldiyi beytlər də vardır. “Xosrov və Şirin” əsərində şair həyat yoldaşı Afaqın ölümündən bəhs edərkən “türküm çadırımdan, yəni evimdən (itdisə) getdisə...” deyir:

اگر شد ترکم از خرگه نهانی

(Nezami, 1960b: 745) خدایا ترک زادم را تو دانی

Türküm çadırımdan köçüb getdisə,

İlahi, türkzadəmi sən özün saxla! (Nizami, 1981: 331)

“Xosrovun ov bəhanəsilə Qəsri-Şirinə gəlməsi” bəhsində isə şair hökmdar üçün çadır qurulduğunu və onun necə bəzədildiyini ətraflı təsvir etmişdir:

کنیزی کاردان را گفت آن ماه

به خدمت خیز و بیرون رو سوی شاه

فلان شش طاق دیبا را برون بر

بزن با طاق این ایوان برابر

ز خار و خاره خالی کن میانش

معطر کن به مشک و زعفرانش
 بساط گوه‌رین در وی بگستر
 بیار آن کرسی شش‌پایه زر
 بنه در پیشگاه و شقه دربند
 پس آنگه شاه را گو که ای خداوند
 ...کنیز کاردان بیرون شد از در
 برون برد آنچه فرمود آن سمنبر
 همه ترتیب کرد آیین زربفت

فرود آورد خسرو را و خود رفت (Nizami, 1960: 529)

*O Ay bacarıqlı bir kənizə buyurdu
 "Cəld qalx, şahın yanına gedib qulluq göstər.
 O altı tağlı filan tirməni bayıra çıxart,
 O eyvanın tağı ilə üz-üzə vur.
 İçini tikandan, kəsəkdən təmizlə,
 Müşk ilə zəfəranla oranı ətirli elə.
 Orda cəvahir kimi bir süfrə aç,
 O altıayaqlı qızıl kürsünü də gətir.
 Qarşıda çadır qur, şəqqəni bağla,
 Sonra şaha de: "Ey ulu şahım!"
 ...Təcrübəli kəniz qapıdan çıxdı,
 O səmən boylunun buyruğunu bayıra apardı.
 Zərli-zivərli bir çadır qurdurdu,
 Xosrovu oraya əyləşdirdi və özü getdi.* (Nizami, 1981: 235)

"Şərəfnamə"də də "Çin xaqanının İskəndəri qonaq etməsi" fəslində Nizami Gəncəvi Çini tərk edib Ceyhun çayının sahilinə çatan, dincəlmək üçün ürəkaçan yer seçən şahənşah üçün çadırın (hökmdar çadırının) necə qurulduğunu təsvir edir. Bu təsvirdən çadırın mütləq münasib bir yerdə qurulduğunu, mərkəzindəki dirəyin möhkəm bərkidildiyini, kəndirlərin isə tarım çəkildiyini öyrənirik:

بر آن فرضه جایی دلافروز دید
 نشستن بر آن جای فیروز دید
 طناب سراپرده خسروی

کشیدند و شد میخ مرکز قوی (Nezami, 1967: 391)

*Həmin sahildə ürəkaçan yer seçdi,
 Orada dincəlməyi münasib gördü.
 Şahanə xeymənin kəndirləri
 Çəkildi, mərkəzi sütun möhkəm bağlandı.* (Nizami, 2021: 369)

“İskəndərin Rus ölkəsinə çatması” fəslində isə şair İskəndərin çadırının qurulduğu yerə diqqət çəkir. Bu beytlərdə hərbi yürüşlər zamanı dincəlmək üçün düşərgə salarkən çadırları məhz su mənbəyinə yaxın, ordu mənsublarının dincəlməsi üçün uyğun bir yerdə salınması gərəkdiyini öyrənirik:

فراخی گهی بود نزدیک آب
فرود آمد آنجا به هنگام خواب
...چو انجم بر آراست لشکر گهی

کشیده به گردون درو در گهی (Nezami, 1967: 401)

Su yaxınlığında açıq bir yer vardı,

Gecə vaxtı orada düşərgə saldı.

...Düşərgəni ulduz tək bəzədi,

Uca dərgəhi (çadırı – T.B.) göylərə qaldırdılar. (Nizami, 2021: 381)

“Uca dərgəh” deyərkən şair məhz hökmdarın – İskəndərin çadırını nəzərdə tutur və onun nə qədər yüksək olduğunu göstərmək üçün mübaligədən istifadə edərək göylərə qədər çəkildiyini (yüksəldiyini) yazır.

“Leyli və Məcnun” məsnəvisinin “Məcnunun Leylini görməyə getməsi” fəslindən gətirilən aşağıdakı beytdə “çadırın qatı” (qatlanmış, bükülmüş yeri) deyərkən çadırın qapısı nəzərdə tutulmuşdur. Çadırın açıq qalmış qapısından baş örtüyü açılmış Leylini görən Məcnun “fəğan qoparır”.

چون کار دلش ز دست بگذشت
بر خرگه یار مست بگذشت
بر رسم عرب نشسته آن ماه

بر بسته ز در شکنج خرگاه (Nezami, 1965: 126)

Elə ki, könünün ixtiyarı əlindən getdi,

Sərxoş kimi yarın çadırına girdi.

O ay (Leyli) ərəb qaydasınca əyləşmişdi,

Çadırın qatını qapıya bağlamışdı. (Nizami, 2017: 95)

Yuxarıda çadırların qapılarının quruluşundan bəhs edərkən onun adı qapı kimi açılan növünü də qeyd etmişdik. Bu beytdə də çadırın “qapısı” açılıb və yenidən öz-özünə örtülməməsi üçün bərkidilmişdir.

Hökmdar çadırlarının bir neçə otaqdan ibarət olduğunu daha öncə qeyd etmişdik. “Xosrov və Şirin” əsərində də Xosrovun əyləncə və istirahət üçün ayrı-ayrı çadırlarının olduğunu, həm də onların cəvahirlərlə bəzədildiyini görürük:

دو خرگه داشتی خسرو مهیا
بر آموده به گوهر چون ثریا
یکی ظاهر ز بهر بادیه خوردن

*Xosrovun iki çadırı var idi,
Sürəyya kimi cəvairlə bəzənmişdi.
Biri badə içmək üçün aşkarda idi,
Biri yatmaq üçün gizlində idi.* (Nizami, 1981: 273)

Daha sonrakı beytlərdə hökmdarın əyləncə məclisləri üçün nəzərdə tutulmuş çadırının dəhlizində (!) (به دهلیز سرپرده) həbəşlərin keşik çəkdiqlərini də oxuyuruq. Nizaminin yaradıcılıq üslubuna xas olan hər hansı leksik vahidi müstəqim mənasında işlətməklə yanaşı, onun ifadə etdiyi obyektin xarici görüntüsü, malik olduğu səs və hərflər tərkibi, yeni qrafik quruluşu və s. kimi xüsusiyyətlərindən də məharətlə istifadə edərək məcaz yaratma istedadı “çadır” sözü xüsusiyyətində özünü göstərir. Məsələn, “Xosrovlə Şirinin toyu” fəslindən gətirdiyimiz aşağıdakı beytdə şair qarının sifətinin cizgilərinin kobudluğunu (məsələn, burnunun hədsiz böyüklüyünü), daha qabarıq çatdırmaq, “tünd boylarla çizmək” üçün “çadır” sözündən faydalanmış, onun burnunu “üzünə bağlanmış çadır”a bənzətməmişdir:

نه بینی! خرگهی بر روی بسته

(Nizami, 1960: 670) نه دندان! یک دو زرنیخ شکسته

*Burnu burun deyil, üzünə bağlanmış çadır idi,
Dişi diş deyil, bir-iki sınıq zərnix idi.* (Nizami, 1981: 300)

Nəticə

XII əsr Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığı təkcə ədəbi hadisə deyil, eyni zamanda dövrün siyasi-ictimai tarixi, sosial münasibətləri, ədəbi mühiti, xalqın milli dəyər və adət-ənənələri, yaşam tərz, prioritetləri və s. haqqında geniş məlumatla zəngin mənbədir. Türk mədəniyyətində önəmli yer tutan çadır və onun ayrı-ayrı elementlərinin öyrənilməsi məsələsində də, xüsusilə Türk çadırlarının fərqləndirici özəlliklərinin aşkar edilməsi baxımından da Nizami Gəncəvi yaradıcılığında önəmli bigilər vardır. Nizami hərtərəfli biliyə malik filosof olmaqla yanaşı, hər şeydən öncə yüksək poetik istedadlı şair olduğu üçün bu məsələyə də bədiilik çərçivəsindən yanaşmış, məcaz sənətinin bütün imkanlarından məharətlə faydalanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizaminin əsərlərinin motivləri əsasında çəkilmiş orta əsrlərə aid miniatürlərdə də çadır təsvirlərinə rast gəlinir və Nebi Bozkurtun yazdığına görə, British Museum-də saxlanılan və “Leyli və Məcnun” əsərindən Məcnunun zincirlənmiş halda Leylinin hüznünə gətirilməsini təsvir edən miniatürdəki (British Museum, Or., nr. 2265, f. 157) çadırlar “*halen Toros* (müasir Türkiyənin Anadolu bölgəsində

yer – T.B.) *yörüklerinin kullandığı çadırlar ... büyük bir benzerlik arz etməkdədir*” (1993: 161).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında əksini tapmış çadır mədəniyyətinin araşdırılması, bir tərəfdən şairin yetişdiyi doğma mühit, xalqın həyat tərzini və onun ayrı-ayrı elementləri haqqında məlumatları tamamlamağa, digər tərəfdən isə Türk kultüründə çadırının istifadə məqamları, qurulma səbəbləri, xüsusilə Türk xalqlarının həyatında çadırın yeri və rolu, məhz onlara məxsus çadırların quruluşu, aksesuarları haqqında bilgiləri dəqiqləşdirməyə imkan verir.

QAYNAQLAR

- BOZKURT, Nebi. (1993). Çadır, TDV İslâm Ansiklopedisi. c. 8, ss. 161-162.
- ÇÜRÜK, Cenab. (1993). Osmanlılar`da Çadır, TDV İslâm Ansiklopedisi. c. 8, ss. 162-164.
- ERDEM, Sargon. (1989). Alem, TDV İslâm Ansiklopedisi. c. 2, ss. 352-354.
- EDEM, Sargon (1988). “Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilâl, Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine”, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1. Sayı: 3, ss. 103-117.
- ESİN, Emel. (1970). “Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)”, VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül. Bildiri kitabı (I. Cilt). Ankara. ss. 313-359.
- HACIYEV, Tofiq. (2004). “Dədə Qorqud Kitabı” ilk yazılı yaddaşımızdır, Kitabı-Dədə Qorqud (Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər). Tərt.ed. Samət Əlizadə. Bakı: Öndər nəşriyyatı. ss. 4-16.
- GÖNER, Göksu. GÜNEN, Gülderen. (2022). “Türklerde Çadır Kültürünün Gelişimi”, GAB Akademi. Cilt: 2, Sayı: 3 (Aralık). ss. 11-24.
- KARAKURT, Deniz. (2011). Türk söylence sözlüğü. Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü. / Türkiye: E-kitap.
- Kitabı-Dədə Qorqud (Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər). (2004).Tərtib edən Samət Əlizadə. Bakı: Öndər nəşriyyat.
- Kuran-i Kerim və Türkçe Meali. (2010). Təshih: Enes Kazım Bilgin. İstanbul: Nuh Yayıncılık.
- KURTOĞLU, Fevzi. (1992). Türk Bayrağı ve Ay Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NİZAMİ, Gəncəvi. (1983). Lirika. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir. Bakı: Elm.
- NİZAMİ, Gəncəvi. (1981). Xosrov və Şirin. Filoloji tərcümə Həmid Məmmədzadə. Bakı: Elm.
- NİZAMİ, Gəncəvi. (2014). Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə Rüstəm Əliyevindir. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

NİZAMİ, Gəncəvi. (2021). İskəndərnamə. "Şərəfnamə". (Filoloji tərcümə Qəzənfər Əliyevindir). "İqbalnamə" (Filoloji tərcümə Vaqif Aslanovundur). Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

STRZYGOWSKI, Yosef. (1974): Eski Türk Sanatı ve Avrupaya Etkisi. Çeviren Cemal Köprülü) Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).

NEZAMİ (1960a) نظامی گنجوی. مخزن الاسرار. متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی اوغلی علی زاده. باکی. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ۲۶۳ ص.

NEZAMİ (1960b) نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی له و الکساندروویچ خه تاقوروف. باکو، ، نشریات فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان. ۱۹۶۰. ۸۱۴ ص.

NEZAMİ (1967) نظامی گنجوی. شرفنامه. ترتیب دهنده متن علمی و تدقیقی ع.ع. علی زاده. باکی. نشریات فرهنگستان علوم جمهوری سوسیالیستی آذربایجان. ۱۹۶۷. ۵۲۸ ص.

NEZAMİ (1342) دیوان قصاید و غزلیات نظامی گنجوی. بکوشش: استاد سعید نفیسی. تهران: انتشارات فروغی، ۱۳۴۲. ۴۰۷ ص.